

# ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1941

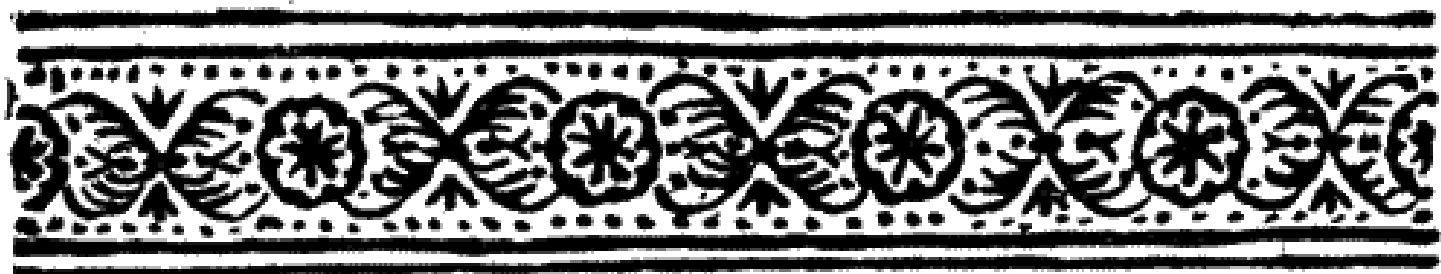
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46

ΑΘΗΝΑΙ

ΕΥΔ της Κ.ε.Π.  
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



## ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ο Ίων Δραγούμης άνοιξε κ' έκλεισε τό κεφάλαιο τής προσωπικής Ιστορίας του με τήν ίδια πάντα σφραγίδα στό μέτωπο: είτε τόν δούμε όλόκληρο, σάν μιá σύνθεση δυνάμεων κ' επιδιώξεων, είτε τόν κομματιάσουμε και θελήσουμε νά φτάσουμε από πολλούς δρόμους στό μυστικό του, στόν κόμπο πού δένουν και κρύβουν από τόν βιαστικό μελετητή οι διασταυρώσεις τών ποικιλόμορφων κ' έξωτερικά άνόμοιων προσπαθειών του, είτε θελήσουμε δηλαδή νά τόν απομονώσουμε σέ καθεμιá από τις μεγάλες επιδόσεις του και τούς φλογερούς καύμους του, — στό ρεαλιστικό πατριωτικό του κήρυγμα, στη διπλωματική σταδιοδρομία του, στην πολιτική του δράση, στόν πνευματικό του βίο, — θά ξεχωρίσουμε πάντα τά γνωρίσματα τών ανθρώπων πού έρχονται για νά τοποθετήσουν κάτω από τήν κουρασμένη δράση τών συγχρόνων τους ή κοντά στην άδύνατη σφρησή τους προβλήματα, πολλά, μεγάλα κ' άπαιτητικά, και νά πρόσφέρουν ή νά ζητήσουν λύσεις. Σκοπός όμως τών τελευταίων αυτών σελίδων δέν είναι ν' άνακεφαλαιώσουν δ,τι μ'έπιμονη άνάλυση ή με γρήγορη ματιά έρεύνησαν και κατέταξαν στό τεύχος τουτο σύγχρονοι και νεώτεροι του Δραγούμη, άλλοι πολύ κοντά κ' άλλοι σέ κάποια άπόσταση από τούς ένθουσιασμούς κ' από τις πεποιθήσεις του, όλοι όμως άληθινά συγκινημένοι από τήν παρουσία του σέ κουρασμένες και κρίσιμες περιόδους τής έλληνικής ζωής κ' όλοι προετοιμασμένοι για νά έργαστούν στό ιδιαίτερο, και κάποτε άπρόσιτο, ψυχικό κλίμα του Δραγούμη. Ο άναγνώστης πέρασε από τά σημαντικώτερα προβλήματα πού πρόσβαλε ο Δραγούμης και στάθηκε στις λύσεις πού έδωσε ή ζήτησε νά δώσει. Και συχνά θά βρέθηκε στην άνάγκη νά μοιράση τή σκέψη του και νά τή στείλη σέ δυό μαζί δρόμους: πίσω από τόν άνθρωπο, πού είχε δοθή, με τόσο πάθος και τόσο αποφασιστικότητα, στους πατριωτικούς άγώνες και τήν πολιτική ζωή, και στόν ίδιο πάλι άνθρωπο, πού είχε άληθινά δικό του και πλούσιο πνευματικό βίο και ήταν φανερό πως άπ' αυτόν, σάν από βαθειά κ' άστείρευτη πηγή, άντλούσε και τις ιδέες του, και τήν όρμη του, και τό ξεχωριστό εκείνο κέφι για τή στενή έπαφή με τήν πραγματικότητα, πού άπαιτούν οι ένθικοί και πολιτικοί άγώνες. Πάν-

τα ο άναγνώστης τών βιβλίων του Δραγούμη κ' ο μελετητής τής ζωής του έχει τήν αίσθηση ότι βρίσκεται ανάμεσα σέ δυό ανθρώπους: από δω ο ένθνεγέρτης κ' ο πολιτικός, από κει ο στοχαστής κ' ο συγγραφέας. Κι' ούτε μιá στιγμή ο έρασιτέχνης. Με δυό πόδια ο ένας, με δυό κ' ο άλλος. Με σταθερό περπάτημα ο ένας, με σταθερό κ' ο άλλος. Κι' αν ο άναγνώστης βρήκε στις άλλες μελέτες του τεύχους τουτου άποκρίσεις στην άπορία πού προκαλεί ο διχασμός αυτός, κ' αν έμεινε ικανοποιημένος από τις έξηγήσεις πού άπαιτεί δχι πιά ο διχασμός, αλλά ή σύνθεση πού παρουσιάζει ο Δραγούμης με τή δράση και με τό λογοτεχνικό έργο του, ώστόσο ίσως προχωρήση σ' ένα έρώτημα άκόμα. Καλά ο Δραγούμης: πραγματοποίησε αυτή τή σύνθεση. Πρίν όμως άπ' αυτόν κ' έπειτ' άπ' αυτόν; Και ή άπορία, τόσο δικαιολογημένη και τόσο ευπρόσδεκτη, θά είναι δ,τι μπορεί νά επιθυμήση, μαζί με τήν έξόφληση ενός πνευματικού χρέους, ο όργανωτής του τεύχους. Ο Δραγούμης, από τήν πρώτη, ίσως όμως και τήν τελευταία στιγμή, μάς καλεί νά σκεφτομε: είναι δυνατή συνεργασία πολιτικής και λογοτεχνίας; μπορούν νά όρίσουν κοινούς στόχους; είναι ώφέλιμη αυτή ή συνεργασία; κ' έπειτ' από ποιές προϋποθέσεις μπορεί νά πραγματοποιηθή και νά δώσει αξιόλογα άποτελέσματα;

Ένα πρόβλημα πού σταματάει σέ κάθε βιβλίο, σέ κάθε σελίδα του, τόν έρευνητή του έργου του Δραγούμη. Άλλά και τό πρόβλημα αυτό, όπως τόσα άλλα με γενικώτερη ή ειδικώτερη αξία, δέν όρθώνεται πρωτότυπο, άγνωστο και άπροσδόκητο. Έρχεται από τις μεγάλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, φορτωμένο με τις λύσεις πού του έδωσαν όσοι τό αντιμετώπισαν πρώτοι, αλλά και με τή φθορά, με τό ξέφτισμα πού έπαθε στά σπουδαστήρια τών μελετητών. Με τή γνωστή λύση του, με τις ύποδείξεις του, τό πρόβλημα αυτό μάς οδηγεί στη μίμηση. Ό,τι έγινε άλλοι, να γίνει και στην Ελλάδα. Στη Γαλλία λ.χ., μεγάλοι πολιτικοί άνδρες, όνομαστοί πρωθυπουργοί, ήταν και σπουδαίοι λογοτέχνες. Κάτι περισσότερο: μιá παλαιότατη και βαθειά ριζωμένη συνήθεια φέρνει πάντα πολύ κοντά τόν πολιτικό στα πνευματικά ζητήματα του καιρού του. Κι' άκόμα, μερικές έξαιρέ-

σεις κάνουν παράδοση αυτή τη συνήθεια: σημαντικώτατες προσωπικότητες έχουν όχι μόνο διπλή επίδοση, αλλά και διπλό επάγγελμα: εργάζονται το ίδιο για την πολιτική και για τη λογοτεχνία, ζούν κι' από τις δυό, ανήκουν και στις δυό.

Ποιό απ' όλ' αυτά να μεταφέρουμε στην Ελλάδα; Από ποῦ, δηλαδή, ν' αρχίσω, ακόμα μιὰ φορά, ἢ μίμηση; Ἀλλά μπορεί νά γίνη μίμηση και μεταφορά, όταν λείπουν οἱ ἀνάλογες κοινωνικές συνθήκες; Ὁ Γάλλος πολιτικός εἶναι κάποτε κ' ἐπαγγελματίας λογοτέχνης. Ἀλλά στην Ελλάδα πῶς νά κερδίξῃ ὁ πολιτικός ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, ἀφοῦ δὲν μπορεί νά κερδίξῃ οὔτε ὁ καθαρὸς λογοτέχνης;

Τὸ πρόβλημα, λοιπὸν, ὅσο κι' ἂν ἔρχεται μὲ ἔτοιμη τὴ λύση, πρέπει ν' ἀντιμετωπισθῇ στὸν τόπο μας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ στὸ σύνολό του. Ἐρχεται μὲ φθορὰ καὶ μὲ σκουριά, ἀλλὰ τοποθετεῖται σὲ νέες κοινωνικές συνθήκες. Ἀνανεώνεται. Καὶ παρουσιάζεται παρθένο κι' ἀνέγγιχτο, κι' ἂν ακόμα πάρῃ θέση στὸ τέλος μιᾶς γνωστῆς ἱστορίας καὶ μιᾶς μακρυνῆς προϊστορίας κ' ἐρευνηθῇ σύμφωνα μὲ τὴ θέση τῶν ποιητῶν καὶ τῶν συγγραφέων στὴν προελληνικὴ, στὴν ἑλληνικὴ, στὴ ρωμαϊκὴ, στὴ βυζαντινὴ καὶ στὶς νεώτερες κοινωνίες. Ὁ ποιητὴς κι' ὁ λογοτέχνης πέρασε ἀπὸ πολλὰς καταστάσεις. Καὶ ἱερέας ἦταν, καὶ πολιτικός ρήτορας, καὶ ἔμπιστος σύμβουλος ἀρχόντων καὶ τυράννων, καὶ προστατευόμενος Μαικηνῶν, καὶ ἰκέτης βασιλικῶν αὐλῶν, καὶ κοινωνικός μαχητὴς, καὶ σκληρὸς ἐπαναστάτης, καὶ κοσμικός κατακτητὴς, καὶ μεγάλος ἔμπορος, καὶ δραματικός ἐπαγγελματίας. Ἡ ἱστορία του, σ' ἐποχὰς καὶ σὲ κοινωνίες, εἶναι ἓνα μυθιστόρημα μὲ πολλὰς περιπέτειες, ποῦ κάποτε πρέπει νά γραφῇ. Καὶ τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ δὲν θά εἶναι μόνο οἱ περιπέτειες ἑνὸς ἢ πολλῶν προσώπων, ἀλλὰ ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος ἀπὸ μιὰ πλευρὰ ποῦ δείχνει περισσότερο καὶ σκληρότερη ἀλήθεια.

Ἐπικρατέστερη καὶ δραματικώτερη κατάσταση στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ, προβάλλει ὁ διπλὸς καὶ ἰσοδύναμος ἔρωτας τοῦ πολιτικοῦ - λογοτέχνη. Στὴν Ελλάδα, βέβαια, ὅπου ἡ πολιτικὴ κινεῖται καὶ πραγματοποιεῖ τοὺς σκοποὺς της σ' ἐπίπεδα πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς χώρους ποῦ ἀνήκουν στὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ στὴ σφουρηλάτηση τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς, ὁ ἔρωτας αὐτός, σὲ κάθε δεύτερο βῆμα του, σὲ κάθε ἀποφασιστικὴ ἐκδήλωσή του, βρίσκει ἔμπρὸς σ' ἓνα δῆλημα καὶ πρέπει νά πάρῃ σοβαρὰς ἀποφάσεις. Ἀλλὰ καὶ παντοῦ ἄλλοῦ, καὶ στὶς κοινωνίες ὅπου ἡ ἀποκατάσταση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν δὲν ἀμφισβητεῖται κ' ἔχει δημιουργήσει παραδόσεις στερεώτατες καὶ δικαιώματα ἀπρόσβλητα, κ' ἐκεῖ ακόμα ὁ πολιτικός - λογοτέχνης συχνὰ φτάνει στὸ σύμπλεγμα δρά-

σεως καὶ σκέψεως, ἐνέργειας καὶ στοχασμοῦ, σὲ δύσκολο σταυροδρόμι ποῦ μὲ κανέναν ἐλιγμὸ καὶ μὲ καμμιά συμβιβαστικὴ προσπάθεια δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγῃ, καὶ μένει ἀναποφάσιτος. Στὸ σταυροδρόμι αὐτὸ ἔχει σταθῆ ἄρκετὰ καὶ ὁ ἐξονυχιστικώτερος μελετητὴς τοῦ Δραγοῦμη, ὁ κ. Κλέων Παράσχος, κ' ἐπιμένει στὶς δυὸ δυνάμεις ποῦ τὸν κυβερνοῦσαν, στὴν « τάση πρὸς τὴ θεωρία καὶ τὴν τάση πρὸς τὴν ἐνέργεια », γιὰ νά φωτίσῃ καὶ νά καθορίσῃ τὸ διπλὸ ἐγὼ του. Ἀλλὰ μήπως δὲν ἐπιμένει κι' ὁ ἴδιος ὁ Δραγοῦμης στὶς ἐξομολογητικὰς σελίδες του, καὶ δὲ μᾶς λέει πῶς « όταν ἀρχίζῃ νά πελαγῶνῃ στὶς ἰδέες του, πιάνει μιὰ πέτρα, ἓνα δέντρο, τὸ χῶμα, γιὰ νά βεβαιωθῇ πῶς δὲν παραστρατίζει »; Ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος κάθε ἀνθρώπου εἶναι πολυάνθρωπη σύναξη. Ζοῦν, ἐνεργοῦν, χτυποῦνται κι' ἀγαπιοῦνται μέσα του πολλές δυνάμεις, πολλές προτιμήσεις, πολλές ἀδυναμίες, πολλοὶ σκοποὶ, πολλές παρεξηγήσεις καὶ πολλές πλάνες. Κι' ὅλα μαζί ρίχνονται σ' ἓναν ἀγῶνα ποῦ κάνουν τὴ σύνθεση, τὸν ἀπαραίτητο ἐκείνον κοχλασμό, ποῦ γεμίζει, ποῦ φλογίζει, ποῦ ζωντανεύει κάθε άτομο καὶ τὸ ὑψώνει σὲ ξεχωριστὴ κι' αὐτόνομη μονάδα. Κοχλασμός δὲμως, δηλαδή συνεργασία ἢ καὶ συμπλοκὴ ἀνόμοιων στοιχείων, ὅχι διαίρεση καὶ τεμαχισμὸς τοῦ ἀτόμου. Καὶ διαίρεση εἶναι, διαίρεση ριζικὴ κ' ἐπικίνδυνη βασιλεύει στὸν πολιτικὸ - λογοτέχνη. Ὅχι πολλοὶ ἀνθρώποι μέσα του, ἀλλὰ δύο μόνο, δύο δυνατοί, ποῦ πατᾶνε γερὰ καὶ βαριὰ στὸ ἔδαφός τους, σὰν δυὸ πλατάνια γειτονικά κι' ἀντιμέτωπα ποῦ μένουν, σὲ ὅλη τους τὴ ζωὴ, στὴ θέση τους, δὲν τὸ κουνᾶνε βῆμα, πεισματικὰ ριζωμένα στὸ χῶμα τους, κι' ἀπλώνουν μόνο τὰ κλαριά τους καὶ μ' αὐτὰ μόνο βγαίνουν ἀπὸ τὸν κύκλο ποῦ ἀνήκει στὴ βάση τους, στὴ ρίζα τους, μ' αὐτὰ κάνουν τὸν ἀγῶνα τους, τὴ συμπλοκὴ μὲ τὸν ἀγέρωχο καὶ τὸ ἴδιο ἀμετακίνητο γείτονα κι' ἀντίμαχο. Τὰ δυὸ αὐτὰ πλατάνια φαίνεται πῶς ὑψώσαν καὶ τοὺς κορμούς καὶ τὰ κλαριά τους στὸν Δραγοῦμη ἀπὸ τὴν κρίσιμη ἐποχὴ ποῦ πῆρε καθαρὴ συνείδηση τῶν βαθύτερων ψυχικῶν ἀναγκῶν του καὶ ὠρίσε ἀποστολὴ στὸν ἑαυτό του — πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ βίο. Κ' ἔμειναν ὡς τὸ τέλος στὶς ρίζες τους. Ὁ Δραγοῦμης ἔζησε τὸ δράμα αὐτὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ ὅσο λίγοι πολιτικοὶ - λογοτέχνες καὶ ὅσο κανένας ἄλλος στὴν Ελλάδα, κ' ἐδῶ πρέπει νά σταθῇ ὁ μελετητὴς τοῦ ἔργου του κι' ὁ ἐκτιμητὴς τῆς γενικώτερης συμβολῆς του στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὸ δράμα του, — ἀπὸ τὴν πεισματικὴ καὶ δραματικὴ κατάσταση ποῦ ἀπλώθηκε καὶ φούντωσε ἀνάμεσα στὰ δυὸ πλατάνια, — προβάλλει ἓνα δίδαγμα. Θά ἔπρεπε νά βγῇ καὶ μιὰ ὁλόκληρη παράδοση. Ἄς δοῦμε τί ἀξίζει τὸ δίδαγμα κι' ὡς ποῦ ἔφτασε ἡ

παράδοση. Κ' ή αναζήτηση αυτή ίσως μᾶς φέρει πέρ' από συλλογισμούς και κρίσεις για έργα ή για βιβλία τοῦ Δραγούμη, σ' ένα συμπέρασμα και σ' ένα χαρακτηρισμό, τελευταία και γενικώτερα ἀνακεφαλαιωτική λέξη τοῦ ἀφιερώματος τούτου στὸν Ἴωνα Δραγούμη.

Στὸ δίδαγμα, ἄλλωστε, ὁδηγοῦν εὐκόλα και γρήγορα πολλοὶ και σημαντικοὶ πρόδρομοι. Ὁ Δραγούμης δὲν εἶναι ὁ πρῶτος πολιτικός - λογοτέχνης στὴν Ἑλλάδα. Τρεῖς ἑλληνικὲς γενεὲς πρὶν ἀπ' αὐτόν, — γιὰ νὰ περιορισθῶ στὸν ἐλεύθερο βίον τοῦ Ἔθνους, ὅπου ὑπάρχουν ἐπίσημα λειτουργήματα και ἰδιωτικά ἐπαγγέλματα και δὲν ἐμποδίζονται νὰ καρποφορήσουν παρά μόνο ἀπὸ γενικώτατες συνθήκες ζωῆς; — τρεῖς, λοιπόν, γενεὲς ἔδωσαν ἀνθρώπους μὲ πολὺπλευρὴ δράση και μὲ ἔρωτες, πότε μόνιμους και πότε περαστικούς, γιὰ τὰ γράμματα και τὶς τέχνες. Εἰδικώτερα, οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες και οἱ ἀνώτεροι κρατικοὶ λειτουργοὶ τῆς πρώτης και τῆς δευτέρας βασιλείας, ποὺ πρόσφεραν στὴν ἐποχὴ τους και πνευματικὴ ἐργασία ἢ θέλησαν νὰ σταθοῦν πολὺ κοντὰ στὴν πνευματικὴ ζωὴ της, εἶναι ἀρκετοί. Περισσότεροι στὴν Ἐπτανήσο, λιγώτεροι στὴν Ἑλλάδα. Οὐσιαστικώτερα πνευματικοὶ ἄνθρωποι πάλι οἱ Ἐπτανήσιοι, ἐξωτερικώτερα ὅσοι βγήκαν ἀπὸ τὴν κοινωνία και τὴ νοοτροπία τοῦ Φαναριοῦ. Δὲν ἀναφέρω ὀνόματα, γιὰ τὴν ἀνάγκη παραδείγματα. Ἀνάγκη ὅμως νὰ συγκρίνω ἐποχὲς και κοινωνίες. Καὶ πρέπει κανεὶς νὰ σταματᾷ ἀπὸ προκατάληψη στὸ κύμα τοῦ καθαρεισμοῦ τοῦ Ὄθωνος και τοῦ Γεωργίου τοῦ Α', γιὰ νὰ μὴν ἐκτιμᾷ μερικὲς καταστάσεις και νὰ μὴ φτάσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ πενήντα πρῶτα χρόνια τοῦ νέου βασιλείου ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἦταν πνευματικώτερη, βρισκόταν πιὸ κοντὰ στὰ πνευματικὰ ζητήματα, — ἀδιάφορο πῶς τὰ ἐννοοῦσαν οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τῆς ἐποχῆς, — εἶχε εὐρύτερη συμμετοχὴ στὴ λογοτεχνικὴ, θεατρικὴ και καλλιτεχνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας και προπάντων ἡ ἀνεκδοτολογία της δίνουν πολλὰ ἐπιχειρήματα στὸν ἰσχυρισμὸ αὐτόν. Μήπως ὅμως δίνει λιγώτερα ἢ σκέψη ὅτι ἡ λογοτεχνία, ἡ τέχνη γενικώτερα, εἶναι πιὸ αἰσθητὴ σὲ μικρότερους χώρους, — και ἀνάμεσα σὲ περιορισμένους πληθυσμούς, — ὅπως ἡ καθαρὴ δραματικὴ τέχνη, ὅλο τὸ θέατρο τῆς προβολῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐπικοινωνεῖ ἀμεσώτερα και ἀποτελεσματικώτερα μὲ τὸ θεατὴ στὰ θεάτρα μὲ τὴ μικροσκοπικὴ σκηνὴ και τὴν ἀνάλογη πλατεία, μὲ τὶς λίγες θέσεις και μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ μικροῦ χώρου και τῆς οἰκειότητος; Ὅ,τι, λοιπόν, διαλύεται και χάνεται στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα τῶν ἐννιά ἑκατομμυρίων, μήπως ἦταν πιὸ αἰσθητὸ στὴν Ἑλλάδα τῶν τριῶν ἢ τῶν τέσ-

σάρων ἑκατομμυρίων; Ἡ καλύτερα, μήπως οἱ φίλοι τῶν γραμμάτων, μὲ τὴν καλλιέργεια και τοὺς φανατισμούς των, φαίνονταν τότε περισσότερο ἐπειδὴ οἱ ἄλλοι, οἱ ἀπληροφόρητοι και οἱ ἀδιάφοροι, ἦταν πολὺ λιγώτεροι;

Ὅπως ὅποτε, ὁ πολιτικός - λογοτέχνης δὲν εἶναι ἀγνωστος στὴν Ἑλλάδα. Μόνο ποὺ ἄλλοτε ἔχει τὴν ἐπιδοκιμασία κι' ἄλλοτε τὴν ἀπλὴ ἀνοχή. Κι' ὁ Δραγούμης μοίρασε τὸν ἑαυτό του ἀνάμεσα σὲ πολιτικὴ και λογοτεχνία τὴν ἐποχὴ Ἰσα - Ἰσα ποὺ ὑποχωροῦσε ἢ ἐπιδοκιμασία, ἔμενε ἢ ἀνοχή, και σὲ ὀρισμένα στρώματα ἀρχίζε ἢ ἀντίδραση. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, εἰδικώτερα ἡ ἀθηναϊκὴ, μεγάλωνε, δεχόταν νέα και ἰσχυρὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἔχανε τὸ χαρακτήρα της, ξεμάκραινε ἀπὸ τοὺς ρωμαντισμούς της, δὲν ἔβαζε στὴ θέση τους ἀξιολογώτερες πνευματικὲς ἀσχολίες και ἀξίες, ἐκλείνε περισσότερο πρὸς τὴ δράση, τὴ στεγνὴ ἐνέργεια και τὸ ρεαλιστικὸ ἀντίκρουσμα τῆς ζωῆς, γινόταν ἀντιπνευματικώτερη. Καὶ φυσικὰ, ἀκατάλληλη προϋπόθεση γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνός πολιτικοῦ μὲ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα στὴν ἀρχὴ, ἐνός πολιτικοῦ - λογοτέχνη ἔπειτα. Νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἔλειψε ἡ ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς; Θὰ ἔπρεπε νὰ σταθῶ πολὺ σ' αὐτόν τὸν ἰσχυρισμὸ γιὰ νὰ μὴ δώσω ἀφορμὴ σὲ πολλὰς παρανοήσεις. Οὐτε θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ πῶ ὅτι, ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ, ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἕνας ρωμαντισμὸς τοῦ 1941, μιὰ ὑπερήφανη στάση ἀνάμεσα σὲ μιὰ γενικὴ δυσπιστία πρὸς τὸ πνεῦμα, ἀνάμεσα σὲ κουρασμένες συνειδήσεις και σὲ ἰδέες ποὺ δὲν ὁδηγοῦν πρὸς τ' ἀπάνω ἀλλὰ πρὸς τὰ κάτω, ὄχι πρὸς τοὺς ἀγῶνες γιὰ ἰδανικὰ ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐξασφάλιση συμφερόντων, μιὰ ἡρωϊκὴ διάθεση χωρὶς φωνὲς και κομπασμούς, ἡ ἀγωνία τοῦ ἀτόμου, ποὺ αἰσθάνεται μέσα του περισσότερο πλοῦτο και βαρύτερη εὐθὺνη, νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὰ πλήθη και νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν εἰδικὸ, κάποτε και τὸν ὕψηλὸ προορισμὸ του, — τὸν προορισμὸ ποὺ πιστεύω πῶς ἔχουν ἀπὸ θεῖα δωρεὰ και τιμητικὸ χρέος μερικοὶ ἐκλεκτοὶ ἢ τουλάχιστον μερικοὶ διαφορετικοὶ ἄνθρωποι.

Ὁ ρωμαντισμὸς αὐτός ἔλειψε ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς τοῦ Δραγούμη κι' ἀπόμεινε κρυφὴ εὐτυχία τῶν λίγων και τῶν ἀπομονωμένων. Ἐλειψε και ἡ πνευματικώτερη διάθεση τῶν δύο - τριῶν προηγούμενων γενεῶν, και ἡ λογοτεχνία ἔμεινε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μ' ἐχθροὺς παρά μὲ φίλους. Ἐπρεπε πιά νάχη μεγάλες ἐπιτυχίες γιὰ ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἐχθρότητα τῶν ἀνθρώπων ποὺ καυχιόνταν ὅτι ἔγιναν ὀργανωμένοι θετικιστὲς και δὲν συγχωροῦν οὔτε τοὺς στιγμιαίους ρεμβασμούς ἢ γιὰ νὰ σπάξῃ τὸν πάγο τῆς ἀδιαφορίας τῶν ἄλλων, τῶν πολλῶν, τῆς μεγάλης μᾶ-

ζας. Και προχώρησε ακόμα περισσότερο στη μόνωσή της ή ελληνική λογοτεχνία. Δεν μπορούσε να γίνει στοιχείο συνεργασίας, δεν μπορούσε να είναι ο ένας από τους δυο βραχίονες ανθρώπων με συνθετικότερες επιδιώξεις. Πολύ λιγώτερο να μοιραστεί τις δυνάμεις ενός πολιτικού. Η μικροπολιτική κάνει τους λαούς κοπάδια. Μά και δουλεύει, όταν δεν είναι πολύ μεγάλη, στην πιο αποπνιχτική τυραννία. Αντί να δίνει, παίρνει συνθήματα, κι' αντί να πηγαίνει εμπρός από τις μάζες, τις ακολουθεί. Νομίζει πως έχει κι' επιβάλλει γνώμες, ενώ δέχεται μόνο και τους δίνει απλή έκφραση. Και είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που η πολιτική είχε το θάρρος να χτυπηθεί με την κοινή γνώμη. Ακόμα πιο σπάνιες στην Ελλάδα. Και στην Ελλάδα, όταν πέρασε ή περίοδος του ρωμαντισμού και ήρθε η εποχή των εθνικών ατυχημάτων και της ζωής χωρίς όνειρα, χωρίς ψευδαισθήσεις έστω, και χωρίς μεγάλη αναπνοή, η κοινή γνώμη για τα γράμματα και τις τέχνες είχε διαμορφωθεί. Ήταν κατασταλαγμένη, αμείλιχτη και όριζε ένα φοβερό σύνορο: από δω οι σοβαροί άνθρωποι, οι θετικοί, οι ύπολογοι (και οι πολιτικοί, φυσικά), από εκεί ο κόσμος των ονείρων, των στερήσεων και των περιπετειών, των ιδιότυπων εμφανίσεων και των λίγο ανεξέλεγκτων πράξεων, οι λογοτέχνες και οι καλλιτέχνες. Πώς να τολμήση ή πολιτική να μετακινήση αυτό το σύνορο;

Ο Ίων Δραγούμης είχε αυτή την τόλμη. Δεν μετακίνησε μόνο το σύνορο: το παραμέρισε, τόριξε. Δεν έδειξε μόνο καθαρή κι' επίμονη προτίμηση για τα γράμματα και τις τέχνες, όπως τόσοι πριν απ' αυτόν κι' όπως αρκετοί άλλοι έπειτ' απ' αυτόν. Έγινε και διακήρυξε ότι είναι λογοτέχνης, όσο ήταν διπλωμάτης και πολιτικός. Και για να φτάση στην απόφαση αυτή, έπρεπε να περάση από ένα ακόμα στάδιο τόλμης. Έπρεπε να διακηρύξη πως είναι και δημοτικιστής. Πρόσφερε δηλαδή μεγάλη κι' όλωσδιόλου ακάλυπτη επιφάνεια στη συκοφαντία και στα βέλη της. Και η προσφορά του στάθηκε ακόμα πιο ωφέλιμη, γιατί έγινε σ' εποχή διωγμών του πνεύματος. Συμφιλίωσε ο Δραγούμης πολιτική και πνευματική ζωή, πολιτική και λογοτεχνία, ειδικότερα. Και με τη σκέψη πάντα στους προδρόμους του και στους ήρωικούς

σύγχρονους του, φτάνουμε στο αναμφισβήτητο γεγονός ότι έδωσε στερεότητα κι' έπισημότητα, θά έλεγα, σ' αυτή τη συμφιλίωση, με την εθνική και την πολιτική δράση του, που δεν ήταν μόνο ενθουσιασμός αλλά και εφαρμογή πολιτικού συστήματος, και με τα βιβλία του, που έπειθαν άμέσως ότι δεν τάγραφε ένας έρασιτέχνης, ένας που πέρασε από τη λογοτεχνία, την αγάπησε, αλλά δεν θά μείνη στους κόλπους της, όπως τόσοι και τόσοι, αληθινοί και χρήσιμοι φίλοι της. Ο Δραγούμης είναι ένας σταθμός και με την προσπάθεια αυτή. Κι' όσο την σκέπτομαι και την τοποθετώ στον κύκλο της δραστηριότητός του και του πνευματικού μόχθου του — τόσο την ξεχωρίζω και τη βλέπω ρίζα βαθειά και δυνατή του δέντρου, του μεγάλου κορμού που ύψωσε ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία.

Ο Δραγούμης δεν αγωνίστηκε για τη συμφιλίωση αυτήν από απλή κι' έξωτερική διαπίστωση μιās παρεξηγήσεως. Έκαμε αγώνα που τον γέννησε και τον φούντωνε δυνατή έσωτερική ανάγκη. Ο Δραγούμης, περισσότερο από πολιτικός και περισσότερο από λογοτέχνης, είναι ένας άνθρωπος με ατομικότητα, όπως παρατηρεί ο κ. Φίλιππος Δραγούμης, με προσωπικότητα, καθώς συμπληρώνει ο κ. Κλέων Παράσχος. Αλλά είναι και ο σκεπτόμενος άνθρωπος, θά πρόσθετα, που μένει ικανοποιημένος μόνο όταν νοιώθη γύρω του συνειδητές δυνάμεις. Έλληνες που ξέρουν τί αξίζουν και τί θέλουν, μονάδες που τοποθετούνται στο σύνολο με καθαρή γνώση της προσφοράς τους. Λογαριάζει πολύ τον οργανωμένον άνθρωπο κι' αγωνίζεται να τον προετοιμάση, για την Ελλάδα και για την εθνική προκοπή της. Και πιστεύει, ακόμα, ότι η συμφιλίωση πολιτικής και λογοτεχνίας, ή συνεργασία έξωτερικών και έσωτερικών δυνάμεων, οδηγεί στην προετοιμασία αυτή, στη διαμόρφωση του ανθρώπου με τα γενικώτερα ενδιαφέροντα. Έτσι, προχωρεί σ' έναν πόθο ακόμα πιο πλατύ και στερεώτερα εθνικό. Θέλει άτομα συγκροτημένα, δημιουργεί προϋποθέσεις πνευματικής ζωής στην περιεκτικότερη έννοιά της, που είναι η συμμετοχή όλων των μορφωμένων στις προσπάθειες, στις αγωνίες και στις εθύνες για τον τόπο, — ρίχνει θεμέλια μεγάλης εθνικής ζωής.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

*Η δημοτική παράδοση είναι μέσα μας σαν το χνάρι της ψυχής μας, αυτήν ακολουθώντας και ανεβαίνοντας βρισκουμε την ψυχή μας, την αληθινή πηγή της νεοελληνικής ζωής.*

ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ